

УДК: 159.923.2:37.047-057.875

© Щербак Т.І., 2015 р.

orcid.org/0000-0002-7701-9450

Т.І. Щербак
Державний педагогічний університет
імені А. С. Макаренка, м. Суми

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО АСПЕКТУ ОБРАЗУ Я МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

В статті проаналізовано та узагальнено наукові дослідження з проблеми образу Я та його професійної складової у студентів, які здобувають освіту в галузі психології. Висвітлено особливості становлення і формування образу Я майбутнього психолога та його зв'язок із розвитком і формуванням професійно важливих якостей особистості. Розкрито структурні особливості професійного образу Я та його трансформацію на різних стадіях професіоналізації особистості.

Ключові слова: образ Я, професійний образ Я, професійне становлення, професійна ідентичність, професійно важливі якості, професійна самооцінка.

Т.И. Щербак

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО АСПЕКТА ОБРАЗА Я БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

В статье проанализированы и обобщены научные исследования по проблеме образа Я и его профессиональной составляющей у студентов, получающих образование в области психологии. Освещены особенности становления и формирования образа Я будущего психолога и его связь с развитием и формированием профессионально важных качеств личности. Раскрыты структурные особенности профессионального образа Я и его трансформация на различных стадиях профессионализации личности.

Ключевые слова: образ Я, профессиональный образ Я, профессиональное становление, профессиональная идентичность, профессионально важные качества, профессиональная самооценка.

T.I. Shcherbak

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF PROFESSIONAL ASPECT FUTURE PSYCHOLOGISTS' SELF-IMAGE

The scientific research on the issue of self-image and its professional component of the students, who studying in the field of psychology, are analyzed and summarized in the article. The particularities of becoming and formation of the self-image of a future psychologist and its connection with the development and formation of a person's professionally important qualities are highlights. The structural features of the professional self-image and its transformation at the different stages of a person's professionalization are revealed.

Keywords: self-image, professional self-image, professional development, professional identity, professional important qualities, professional self-esteem.

Постановка проблеми. Зміни, які відбуваються в соціально-економічній, політичній, культурній галузях у сучасній Україні, висувають підвищені вимоги до різнобічного та гармонійного розвитку особистості, професіоналізму фахівців усіх рівнів, в тому числі і до майбутніх психологів. У психологічній діяльності більше, ніж в будь-який інший, успіх професійної діяльності та ефективність виконання трудових обов'язків залежить від сформованості професійної самосвідомості, образу Я фахівця, усвідомлення себе як професіонала, наявності та ступеня розвитку у психолога професійно значущих якостей його особистості.

Проблема підготовки практичних психологів набула сьогодні особливого значення у зв'язку із великим соціальним замовленням на цю спеціальність та різними формами їхньої підготовки. Питання про зміст образу Я психолога у свідомості студентів-психологів є важливим аспектом моніторингу процесу та результату професійної освіти і професійного становлення, підставою для прогнозу професійної поведінки і якості професійної діяльності.

Водночас, проблема психологічних особливостей образу Я майбутніх психологів залишається недостатньо вивченою. Недостатньо досліджено становлення професійної самосвідомості майбутнього психолога під час навчання у ВНЗ. Таким чином, постає потреба в оптимізації образу Я майбутніх психологів на допрофесійній стадії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих даних. Наявна система підготовки практичних психологів зорієнтована, головним чином, на оволодіння студентами певною системою теоретичних знань, засвоєння зовнішніх вимог, спеціальних умінь та технік. Однак специфіка професії, її спрямованість передусім на надання психологічної допомоги іншим передбачають те, що основним інструментом роботи психолога, крім тестів, спеціальних методик та іншого, має виступати його власна особистість, самооцінка, цінності, образ себе та навколишнього.

Досконале володіння майбутніми психологами своїми професійними знаннями і навичками стає запорукою задоволення як широкого кола соціальних проблем, так і тих, що безпосередньо пов'язуються із актуалізацією суб'єктної активності особистості. Тому завдання вищих навчальних закладів вбачається в тому, щоб забезпечити майбутніх психологів необхідними умовами для активізації розвитку професійної самосвідомості та професійного образу Я. Вивчення психологічних особливостей образу Я на допрофесійній стадії онтогенезу та його професійного аспекту пов'язане, з одного боку, з виявленням внутрішніх чинників, що його обумовлюють, а з іншого – з визначенням психологічних та організаційно-педагогічних умов його формування й розвитку [1, 20].

Абітурієнти, які вибирають в якості майбутньої професії професію практичного психолога, насамперед мають певне стереотипне уявлення про цю спеціальність, і це часто мотивує їх на вступ до ВНЗ. Певний образ, який складається під впливом засобів масової інформації та впливом соціальних уявлень про цю професію, поширених у суспільстві, дають як результат певне уявлення про образ Я психолога у студентів. В процесі навчання образ Я для майбутнього психолога є вкрай важливим у становленні професіонала [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Образ майбутнього Я студентів ВНЗ вивчався з різних позицій: виходячи з особливостей віку пізньої юності або психології майбутнього професіонала (І.П. Андрійчук [2], Н.С. Глуханюк [4], Є.О. Клімов [5], К.О. Міхно [6], Д.Д. Отич [8], Т.Б. Хомуленко [9] та ін.). У першій групі робіт підкреслюються особливості та новоутворення періоду юності. У другій групі розглядається вплив на особистість студента професійного розвитку. На початковій стадії професіоналізації увага дослідників спрямована на такі проблеми, як розвиток самосвідомості та самооцінки у процесі навчання; розвиток професійної самосвідомості; динаміка професійного самовизначення майбутніх психологів [1; 2; 4; 6; 8]. Образ Я генералізується на області особистісно значущій для суб'єкта, в тому числі і на його професію. І хоча цей процес зустрічний і професія «шліфує» характер людини, відточуючи ті чи інші грані, сама людина володіє свободою вибору тих професій, які відповідають її схильностям і уявленням про себе [7].

Таким чином, при вивченні ролі самосвідомості в контексті професійного розвитку дослідники визначають даний феномен як фактор, детермінанту, умову, ресурс, потенціал, передумову, засіб: розвитку особистості професіонала, його індивідуальності, становлення як суб'єкта праці [5]; регуляції професійного навчання та діяльності [1; 2; 4; 6; 8; 10].

Серед досліджень психологічних особливостей образу Я саме майбутніх психологів виділяють: особистісне і професійне самовизначення психолога-практика; образ психотерапевта в повсякденній свідомості і самоприйнятті; образ Я майбутнього психолога. Під професійним образом Я маємо на увазі систему установок особистості на себе у їх проєкції на професійну діяльність (Є.О. Клімов [5], В.І. Осьодло [7]). Професійний образ Я – динамічна система уявлень професіонала про себе як про суб'єкта професійної діяльності. Він є складним особистісним утворенням, що формується під впливом професійного середовища і активної участі суб'єкта в професійній діяльності.

І.Д. Бех описує образ «Я – майбутній професіонал» як необхідний компонент системи образів Я особистості, яка забезпечує їй адекватне відображення професійного середовища і себе в ній, ставлення до себе як

до суб'єкта професійної діяльності з певною системою цінностей і смислів. Автор зосереджує увагу на реструктуризації образу «Я – професіонал» у бік адекватного відображення специфіки професії і сформованого ставлення до себе як суб'єкту майбутньої професійної діяльності [3].

Професійний образ Я спирається на професійну самооцінку – потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (Я як професіонал в минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні) ідеальну (Я як професіонал у віддаленому майбутньому). У професіонала в ході професіоналізації формується усвідомлення довготривалої перспективи. Порівняння, співвіднесення свого ретроспективного Я з актуальним Я дозволяє суб'єкту побачити свої досягнення. Співвіднесення актуального Я з майбутнім дозволяє намітити перспективи професійного самовдосконалення.

Спочатку у свідомості виникає ідеальний образ, потім з'являється суперечність між реальним образом Я і еталоном особистості-професіонала. В результаті вирішення суперечності з'являється і розвивається образ Я особистості як суб'єкта майбутньої професійної діяльності. Розвиваючись як суб'єкт професійної діяльності і формуючи ставлення до себе (як до професіонала), людина утворюється як особистість.

Зміст компонентів професійного образу Я практичних психологів має свою специфіку в кожному компоненті. Основними змістовними характеристиками розглянутих компонентів виступають:

- в когнітивному аспекті – усвідомлення своїх професійно-важливих якостей, пізнання інших і співвіднесення цього знання з собою, результатом чого усвідомлення себе як фахівця-психолога;
- в емоційно-оціночному – самооцінка, самоприйняття, самоповага, позитивне емоційне ставлення до себе як до фахівця, особистості, позитивне ставлення до професії, результатом чого є професійне самоставлення;
- в поведінковому аспекті – відповідальність за свої професійні дії, здатність до управління собою, результатом чого є задоволеність професійною діяльністю; актуалізація можливостей особистості у самовдосконаленні, саморозвитку, в реалізації життєвого потенціалу, результатом чого є самоактуалізація у професійній діяльності.
- в соціальній складовій – усвідомлення хвилюючих подій власного життя, життя контактної групи і професійного співтовариства в цілому. Її переважання в сприйнятті світу у студентів-психологів обумовлюється, з одного боку, їх професійною спрямованістю, пов'язаною з вибором професії типу «Людина – людина», з іншого – віковою сенситивністю у відображенні відносин між людьми [1, с. 22].

Пояснення переважання соціального компонента над природним з позицій одержуваної студентами психологічної освіти, на нашу думку, не

має достатніх підстав. Однак, слід підкреслити гіпотетичність даного пояснення у зв'язку з відсутністю підстав для виділення цієї характеристики як особливої саме для студентів, які обирають професію типу «людина – людина», а не загальної, наприклад, для всіх студентів або для людей в цілому незалежно від віку.

Конструювання власної ідентичності завжди було однією з важливих проблем, що постають перед людиною, яка самоактуалізується. Людина шукає професію, в якій буде зберігати відповідність своїм уявленням про себе, а входячи в професію буде шукати здійснення цієї відповідності. Необхідно, щоб людина побачила себе в тому, що вона на даний момент робить. Таким чином, сформований образ Я є однією з умов становлення професійної ідентичності [11].

Крім того, людина не тільки «пізнає» та «відкриває», а й формує себе. Усвідомлення своїх здібностей змінює її самооцінку і рівень домагань, а самі здібності не тільки проявляються, а і формуються в діяльності. Відповідно, ідентичність входить в образ Я як його складова частина, поряд із самооцінкою. Проблема ідентичності виникає в плані реалізації життєвої і професійної ідеології людини, в плані становлення професіоналізму і в плані реалізації професійної підготовки спеціаліста.

В основі професійної ідентичності особистості, яка показує усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної професії, знаходиться професійна Я-концепція, яка в свою чергу базується на професійному образі Я як її когнітивному компоненті. Ці поняття також змістовно включені в категорію професійної самосвідомості особистості, яка як компонент загальної самосвідомості в контексті загальної картини світу конкретизована під впливом професійного середовища, спілкування з професіоналами, активної участі суб'єкта у професійній діяльності та свідомого ставлення до неї, підпорядкована завданням професійного самовизначення [7].

Стійка професійна ідентичність характеризується вільним виконанням професійної діяльності, підвищенням рівня домагань – пошук складних професійних задач, професійне самовдосконалення, майстерність і творчість, відчуття своєї значущості, неповторності; виникає самоповага і впевненість у своїх силах і можливостях, а сам суб'єкт діяльності характеризується як творчий.

Як інтегральна характеристика особистості професійний образ Я, на думку С.Д. Джанерьян, об'єднує різноманіття уявлень людини:

- про себе як професіонала і професійної ролі, про рівень розвитку професійних якостей, системі відносин, оцінок і установок до себе як до професіонала;

- про трудові функції, предмет, цілі, процеси, внаслідок професійної діяльності та оцінці досягнень у ній; нормах, правилах, моделях своєї професії як еталонах для усвідомлення своїх якостей;

- про якості і оцінки колег на адресу себе як професіонала [10].

Професійний образ Я – утворення динамічне і здатне розвиватися, змінюватися, розширюватися. Професійний образ Я практичного психолога формується за допомогою впливу на зміст кожного компонента його структури: усвідомлення особливостей свого професійного Я; усвідомлення своїх професійно важливих якостей та їх відповідності вимогам професії; позитивного емоційно-ціннісного ставлення до себе як до психолога-професіонала і своїх професійно важливих якостей; відповідальності за свою професійну діяльність, задоволеності нею; актуалізації власних можливостей у професійній діяльності

Важливу роль у становленні образу Я майбутнього психолога відіграють соціально-психологічні механізми. Цілепокладання, ідентифікація і рефлексія – механізми, які вкрай важливі для розвитку самосвідомості студентів. Цілепокладання – процедура постановки, вибору цілей і їх досягнення найбільш ефективними засобами. Механізм ідентифікації обумовлений бажанням людини бути схожою на інших людей або стати членом окремої суспільної групи. Занурюючись у практичну діяльність серед професіоналів, студент копіює поведінку, установки та інші характеристики особистості фахівців. З іншого боку, ідентифікація трактується як переживання самототожності особистості.

Механізм ідентифікації розгортається на основі самодіагностики. Причому вона може здійснюватися в кількох видах: а) пряме діагностування якостей особистості, зокрема, рівня та особливостей критичного мислення, креативності, сформованості комунікативних навичок і вмінь, б) непряме діагностування, здійснюване за характером вирішення студентом завдань. Ефективність діяльності студента виступає основою його самооцінки і кваліфікації себе, тобто розуміння того, який рівень його готовності до професійної діяльності. Результатом роботи рефлексивного механізму є формування образу Я особистості. Розвиток цього механізму базується на використанні студентами навичок аналізу конкретних проблемних ситуацій, що виникли в процесі навчання або практики. У той же час застосування механізму рефлексії сприяє розвитку професійно важливих якостей особистості студентів.

Розвиток професійної самосвідомості відбувається в процесі всього навчання у вузі. Протягом кожного курсу студент поступово збагачується новими професійними знаннями, розвиває в собі професійну компетентність. Практика є тим засобом, який дозволяє актуалізувати набуті за час

навчання компетенції, застосовуючи їх у професійній діяльності, і вивести професійну самосвідомість на новий якісний рівень.

На стадії наївного реалізму абітурієнтів нерідко приваблює «романтика» роботи психолога. На стадії критичного аналізу можна виділити дві фази – «проміжну» і «фінальну». Перша пов'язана насамперед із практикою в школі. Жорстка регламентація діяльності учнів і педагогів, робота з дітьми різних категорій, велике навантаження в сучасних умовах школи, ієрархія підпорядкування змушують студентів задуматися про місце і роль психолога. Співвіднесення себе з деяким професійним еталоном, постійна оцінка професійно-референтними людьми суттєво впливають на професійну самосвідомість [1, 23].

Ціннісно-смилова стадія є завершальною у становленні професійної самосвідомості психолога і характеризується виробленням адекватної самооцінки можливостей у професійній сфері, формуванням індивідуально-типологічного професійного кредо, концепції психолого-педагогічної праці, яка повністю усвідомлюється і приймається особистістю [10].

Становлення і формування образу Я майбутнього психолога прямо пов'язане з розвитком і формуванням професійно важливих якостей особистості. Їх також умовно можна позначити через виділення блоків якостей, які виступають одночасно як параметри та показники сформованості професійної компетентності особистості: мотиваційно-смиловий, комунікативний, когнітивний, емоційно-вольової та морально-етичний.

Зміст мотиваційно-смилового блоку визначається такими якостями як професійна установка, вмотивованість на професію, самоефективність. У комунікативний блок входять соціальний інтелект, товариськість, прогностичність, гнучкість. Когнітивний блок характеризується професійною компетентністю, адекватною самооцінкою, інтелектуальністю, рефлексивністю. Емоційно-вольової блок містить такі якості, як здатність до саморегуляції, організованість, цілеспрямованість, емпатія, оптимум тривожності. Морально-етичний блок характеризується толерантністю, педагогічним тактом, чесністю, совісністю, повагою до особистості.

У студентів-психологів незалежно від етапу навчання виявлено суттєве домінування в сприйнятті свого шляху подій, що характеризують психологічну складову життєвих відносин. К.О. Міхно зазначає, що підвищений інтерес першокурсників-психологів до особистісно-психологічних проблем є їх специфічною характеристикою. Характеристика змісту життєвих подій, залежно від їх виду, показала, що крім уваги студентів-психологів до подій, пов'язаних з Я, істотне місце у сприйнятті картини свого життєвого шляху займають події, пов'язані з навчанням та підвищенням кваліфікації, міжособистісними відносинами, роботою [6].

Даний факт може бути обумовлений і особливими індивідуально психологічними характеристиками, і «тренованістю» в процесі тривалої психологічної підготовки їх рефлексивних здібностей, які забезпечують легкість актуалізації образів щодо свого Я. В останньому випадку мова може йти про накладення специфіки професійного навчання на картину життєвого шляху людини, професіоналізацію її сприйняття.

Здатність студентів незалежно від курсу навчання до диференціації суб'єктивної значущості подій життя також свідчить про їх розвинену схильність до рефлексії свого Я. Не тільки пізнання, а й здійснення себе в діяльності формує самосвідомість людини, її образ Я, «внутрішнє Я». Саме тому для студентів майбутніх психологів особливу значущість і важливість набуває практика за професійним спрямуванням.

Здійснення себе в професії включає формування образу професії. Образ професії досить складне утворення, що включає емоційні і когнітивні компоненти і служить мотивуючим фактором оцінки себе. Образ професії впливає на розвиток професіонала в процесі трудової діяльності. Співвіднесення образу Я і еталонної моделі професіонала виступає в якості механізму регуляції і критерію досягнення в процесі формування особистості професіонала і професійної придатності.

В образі майбутнього Я представлені мотиви, які надають найбільший позитивний вплив на саморозвиток, самовиховання і самореалізацію особистості. Це «розвиваючі» мотиви творчості, активності, суспільної корисності, саморозвитку, у тому числі в професійній діяльності [3].

При цьому образ майбутнього Я ґрунтується на власних оцінках; характеризується середнім або високим рівнем глибини рефлексії над сьогоденням і майбутнім Я; позитивним ставленням до майбутнього Я; визначається цілісною картиною майбутнього; володіє відносною системністю. Такий сформований образ майбутнього Я може забезпечувати конструктивний розвиток і саморозвиток особистості студента, і його можна розглядати як психологічний фактор розвитку особистості. Високий рівень розвитку професійної самосвідомості студентів визначається тим, що цілісний образ Я майбутнього професіонала вбудовується в загальну систему ціннісних орієнтацій людини пов'язаних із усвідомленням цілей своєї учбово-професійної діяльності і засобів, необхідних для їх конструктивного досягнення, високою ефективністю учбової діяльності і задоволеністю її результатами. Низький рівень розвитку самосвідомості характеризується усвідомленням і самооцінкою лише окремих властивостей і якостей, які складаються в недостатньо стійкий образ, який детерміную неконструктивну поведінку та малоефективну учбово-професійну діяльність і незадоволеність її результатом. Отже, основним механізмом становлення професійної самосвідомості є рефлексія.

Висновки.

1. Початкова стадія професіоналізації особистості і формування професійної самосвідомості людини здійснюється на етапі професійного навчання. На допрофесійній стадії починає формуватись професійний аспект образу Я – система установок особистості на себе у їх проєкції на професійну діяльність. Він є складним особистісним утворенням, що формується під впливом професійного середовища і активної участі суб'єкта в професійній та допрофесійній діяльності.

2. У структурі професійного образу Я виділяють чотири компоненти: соціальний (формує структуру і визначає розвиток професіонала, відображає занурення у професійне середовище і взаємини в ньому), когнітивний (складається з уявлення індивіда про самого себе, як професіонала), емоційно-оціночний (представлений самоствавленням і самооцінкою себе як майбутнього професіонала) і поведінковий (розкривається через взаємозв'язок трьох попередніх компонентів).

3. Професійний образ Я практичного психолога формується за допомогою впливу на зміст кожного компонента його структури. Він гармонізує суб'єктивно-оціночне ставлення суб'єкта до себе як професіонала і особистісно-вибіркові ставлення до професії. Стейкий позитивний професійний образ Я несе інформацію про суб'єктивний образ професії, якості, якими повинна володіти особистість, цілісну систему відносин до професії і до себе як фахівця і є регулятором трудової діяльності.

Література

1. Алексеева Т.В. Психологічні особливості уявлень студентів ВНЗ про відповідальність у процесі професійного становлення / Т.В. Алексеева // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. — Вип. 23. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. — С. 19-31.

2. Андрійчук І.П. Формування позитивної «Я-концепції» особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / І.П. Андрійчук. — К., 2003. — 19 с.

3. Бех І.Д. Категорія «Ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості / І.Д. Бех // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 3. — С. 9-22.

4. Глуханюк Н.С. Я в профессии и профессиональное Я: Результаты исследований. / Н.С. Глуханюк, Е.В. Дьяченко. — Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2005. — 173 с.

5.Климов Е.А. Пути в профессионализм (Психологический взгляд): Учебное пособие / Е.А. Климов. — М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. — 320 с.

6.Міхно К.О. Динаміка уявлень студентів-психологів про майбутню професію: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія» / К.О. Міхно. — К., 2008. — 19 с.

7.Осёдло В.И., Винтоняк В.Ф. Теоретические аспекты профессионального «Я-образа» личности [Электронный ресурс] // Психология и право. — 2013. — №2. URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61025.shtml>

8.Отич Д.Д. Динаміка змін змісту Я-концепції майбутніх психологів у процесі професійної підготовки [текст] / Д.Д. Отич // Педагогіка і психологія. — 2012. — № 4. — С. 75-79.

9.Развивающие программы в работе психолога системы образования: деятельностный подход / [отв ред. проф. Т.Б. Хомуленко]. — Х.: ХНПУ, 2012. — 399 с.

10. Самосознание и защитные механизмы личности. Хрестоматия / [Ред. сост. Д.Я. Райгородский]. — Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2006. — 656 с.

11. Сафин В.Ф. Самоопределение личности: теоретические и эмпирические аспекты исследования / В.Ф. Сафин; науч. ред. Л.И. Анцыферова. — Уфа: Гилем, 2004. — 258с.